

В.Головко

РОСІЙСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ІСТОРИОГРАФІЯ 2000-х років

На відміну від 1990-х років, які можна визначити як період поступового засвоєння (або критики) класичних теорій модернізацій, в 2000-х роках спостерігається, з одного боку, розширення вжитку модернізаційного підходу, а з другого, сама теорія стає більш гнучкою і багаторівневою. Поширення набули компаративістські і регіональні розвідки історії модернізаційних процесів в Росії. В той же час в сучасній російській історіографії залишаються риси, які були їй характерні в попередній період.

Дана розвідка поділяється на дві логічні частини. Перша присвячена російським дослідженням теоретичних аспектів модернізації. Друга – висвітленню російських модернізаційних процесів на тлі конкретних історичних періодів: імперського, радянського і пострадянського.

Теоретичні підґрунтя новітніх досліджень модернізації

Зрушення, які відбулися в 2000-х роках, добре відображаються в історіографічних частинах розвідок російських дослідників. Якщо раніше вони обмежувалися переліком визначень найбільш відомих західних дослідників модернізації, то в останні спостерігаються спроби концептуального осмислення західного дослідницького досвіду. Згадаємо оригінальну типологію західних визначень поняття „модернізація” наведену в праці „Досвід російських модернізацій”. Зокрема її автори виділяють такі типи визначень:

історичні (орієнтовані на опис процесів через які здійснюється модернізації, наприклад, революції),

дихотомічні (акцентують увагу на перехід суспільств від традиційного до сучасного стану), інструментально-технологічні (концентруються на питаннях трансформації інструментів і способів освоєння зовнішнього середовища, технологічному прогресі, індустріалізації),

ментальні (акцентування на трансформації колективної свідомості),

культурологічні (увага на соціокультурних факторах), цивілізаційні (висувають на перший план цивілізаційні особливості)¹.

Сучасна інтелектуальна ситуація в російській гуманітаристиці характеризується наявністю широкого спектру підходів – „від намірів (відтворити самодостатні автохтонні традиції російської

суспільної думки і закликів відкинути основні парадигми західних соціальних наук (такі, як теорія модернізація) до свідомого застосування і перевірки на практиці цих парадигм”². Більше того, можна стверджувати, що російські студії модернізації переходять від монологу (монологи творів західних авторів і у своєрідну відповідь – монологи творів російських дослідників) до діалогу. Прикладом цього діалогу став проект журналу „Ab Imperio”, в рамках якого поряд з задекларованою тематикою дослідження „теорії і історії націоналізму і імперії в пострадянському просторі”, велика увага приділяється й розгляду питань модернізації.

Втім, є й приклади спрощеного підходу до модернізації. Так, Г. Любарський ставить знак рівності між модернізацією і вестернізацією, визначаючи останню як „уподібнення різних суспільств західному типу суспільства”³. При цьому він зауважує, що кількість типів модернізації дорівнює кількості культур, що вестернізувалися (за умови, що культура не загинула в результаті вестернізації). Загальна схема вестернізації дослідником змальовується таким чином: 1) політика ізоляціонізму від вестернізуючих імпульсів; 2) спроба перейняти озброєння; 3) поразка в військовому конфлікті; 4) поверхові політичні і економічні реформи по західним зразкам; 5) мілітаризація держави, синтез тоталітаризму і націоналізму; 6) поступові перетворення в напрямок менш тоталітарного режиму⁴. В змальованому Г.Любарським світовому модернізаційному процесі „вестернізація” опиняється „англізацією”, оскільки, як стверджує дослідник, в Новий час єдиною (!) „західною” країною була Англія, і лише згодом до неї приєднуються Франція, Німеччина і т.д. Цей підхід є прикладом неадекватного, на мій погляд, застосування теоретичного інструменту до історичних реалій. Більш плідним є проведення паралелей між вестернізацією і такими історичними явищами як елінізація або латинізація.

Російські дослідники 2000-х роках продовжують сповідувати підхід, за яким головна роль в модернізаційних процесах відводиться державним інститутам. Наприклад, російський дослідник (втім, він зараз працює в Німеччині) С. Медведєв пише: “В Росії головною рушійною силою завжди була держава, яка брала на себе функцію розвитку: територіальне розширення, контроль над простором і підтримку соціального порядку”. І далі: “Феномен російського модерну лежить в “державі національної безпеки”, яка, рухаючись під впливом територіальних і стратегічних імперативів, придушила національність, ідентичність, грома-

дзянськість, а також особисту і суспільну безпеку. Гени російської державності – модерністські і європейські, але виходячи на величезні євразійські простори, російська держава довела європейські ідеї територіальності і суверенітету до розмаху, який Європі і не снився і Європу, відверто кажучи, лякав”⁵.

Дослідники підкреслюють, що провідна роль держави є суто російською рисою: “Монолітна позиція держави інтерпретується як одна з найважливіших причин незвичайного характеру російської модернізації (“революція зверху”); імпульс модернізації задається зверху, правлячою елітою, а не ініціативою громадян, діючих в якості незалежних економічних і соціальних акторів – “діячів””⁶, хоча й зауважують про необхідність приймати до уваги різноманітні “модернізаційні ініціативи знизу”, які мали місце протягом російської історії. Про роль держави і її відношення щодо ініціатив знизу писав й О. Лейбович: “Суспільство, яке було неготове до всеосяжної модернізації, поступилася першістю владі: вищій військовій та цивільній бюрократії. Для останньої модернізація була лише інструментом в реалізації імперських домагань. Для досягнення швидкого успіху чиновні культурирегери не просто ігнорували паростки низової модернізації, але й мимохідь витаптували все, що не вкладалося в їх бачення культурного прогресу”⁷. Відповідно, російське суспільство відносилось до державних ініціатив як до чужих або ворожих заходів.

Для російської історіографії в цілому залишається властивою особлива увага до соціокультурних аспектів модернізаційних процесів. В цьому відношенні своєрідним *credo* є наступна теза О. Лейбовича: “Неможливо зрозуміти історичний сенс модернізації суспільства, не звернувшись до аналізу її соціокультурної складової, а саме: культурних засад модернізації, соціокультурних конфліктів, які супроводжують її, змін ментальності і моделей поведінки учасників модернізаційного процесу. Саме в соціокультурі суспільства містяться неспростовні докази, які вказують на початок і завершення модернізації в тій чи іншій країні. Більше того, глибинний зміст модернізації, її вістова лінія визначаються складанням нових раціональних за своєю природою моделей поведінки людей, тобто, в кінцевому рахунку, формуванням нової культури”⁸.

За соціокультурним критерієм цей дослідник пропонує виділяти два цикли російської модернізації – автократично-буржуазний і соціалістичний, хронологічна межа між якими 1917-1921 роки (стосовно процесів 1990-х років, які О. Лейбович

називає “соціальною катастрофою”, дослідник вважає завчасно давати якісь “позитивні” визначення). На його погляд принаймні культурна модернізація в Росії складалася з наступних трендів: запозичення державою західних культурних еталонів в області здійснення влади, організації народного господарства, воєнної справи і освіти; зростання економічної раціональності в повсякденній поведінці людей; вироблення і розповсюдження ліберальних цінностей всередині освічених класів суспільства⁹. На різних етапах співвідношення між цими факторами змінювалося.

Досить слушні зауваження О.Лейбовича відносно необхідності врахування дискретності російської історії (адже “розриви” ще в більшій мірі властиві українському історичному процесу) при дослідженні культурних умов модернізації (додамо від себе, що і при вивченні модернізації в цілому). Він вважає, що при вивченні певного етапу модернізації необхідно враховувати засади первинних, вторинних і т.д. (тобто попередніх циклів) модернізаційних процесів. На жаль, ця теза автором далі не була розгорнута. Втім, тут варто привести песимістичну тезу О.Панаріна: „Потворності модерну вже не можна вилікувати новим модерном – їх можна лише збільшити та примножити”¹⁰.

Російський політолог С.Каспе, припускаючи, що теорія модернізації може відігравати роль найважливішого дослідницького інструменту при вивченні макросоціальних змін, однак обов’язковою умовою цього вважає приділення особливої уваги соціокультурним аспектам. На його думку “саме характер взаємодії модернізаційних процесів з традиційними культурними і ментальними стереотипами визначає її хід і наслідки – в діапазоні від продуктивних до катастрофічних”¹¹. Втім, дослідник зауважує, що “атаки на теорію модернізації, вмотивовані намаганням захистити культурну самобутність від ерозії під впливом чужорідних стандартів поведінки, є результатом свого роду непорозуміння, оскільки теорія модернізації в її нинішньому вигляді радикально відрізняється від свого першого ізводу”¹². Відповідно, до цієї тези він подає інтелектуальну історію концепту “модернізація” як еволюцію від певної сукупності конкретних практик задля трансформації політичних, економічних, аксіологічних, соціальних і т.д. систем, до побудови одновимірної теорії, яка згодом була збалансована і стала потужним дослідницьким інструментом. “Збалансування” як раз і відбулося завдяки врахуванню соціокультурних аспектів, для означення цих

парадигмальних змін С.Каспе використовує формулювання М. Зарубіна – “модернізація в обхід модерніті”.

З іншого боку, Карпе підмічає певну суперечність, навіть, парадоксальність нового підходу до вивчення модернізації. На його думку, “тільки західноєвропейську модернізацію можна розглядати як дійсно органічну і ендогенну, тоді як в усіх інших цивілізаціях, регіонах і країнах вона починалася або в результаті прямого диктату Заходу, або як наслідок розширеної з ним взаємодії (з ініціативи Заходу ж), або, нарешті, як засіб забезпечити достатній рівень конкурентноздатності відносно Заходу”¹³. Крім того, будь-яка модернізація незахідної країни, буде хронологічно пізнішою за західну, а значить носитиме “навздогінний” характер (тим самим формується певна ієрархія модернізаційних проектів).

Поряд з постулюванням великої ролі держави та акцентуванням уваги на соціокультурні фактори, російські дослідники розробляють проблеми впливу просторово-географічного чинника на характер російської модернізації. Політолог С.Медведєв так сформулював цю тезу: “Історія російського модерну – це історія здобування ресурсів і контролю над ними, включаючи територію (в тому числі стратегічну глибину), чисельність населення, природні запаси, промисловий і технологічний потенціал і т.д.”¹⁴.

В свою чергу, автори праці “Досвід російських модернізацій”, вказують на суперечливість дії (“маятниковий характер”) географічного чинника. З одного боку, освоєння нових територій давало ресурси для модернізаційних процесів, тим же чином, як західноєвропейські держави використовували свої “заморські” колонії. Тому російські дослідники вважають можливим говорити про феномен “внутрішнього колоніалізму”. З іншого боку, колонізаційні процеси супроводжувалися насадженням з боку держави відсталих форм соціальних відносин, що давало швидкий ресурсний ефект, але в довгостроковому плані приводила на затухання модернізації¹⁵.

Серед інших підходів, можна виділити бачення модернізації переважно через призму розвитку науки та техніки. Наприклад, А. Нецадин та М.Горін запропонували такі визначення модернізації: в вузькому сенсі – „процеси розвитку нових технологічних укладів”, в широкому – „системний процес, що охоплюють усі сфери якісних змін в суспільстві”. Хоча скоріше тут йде мова не стільки по визначення поняття, скільки про два взаємопов’язаних аспектів модернізації. Тим більше, далі дослідники зауважують: „Становлення нового технологічного укладу означає насамперед

зміну форм організації праці, принципів відносин між людьми в процесі праці і появу в суспільстві соціальних груп, пов'язаних з новим укладом, що породжує необхідність широких інституційних змін. В цій якості модернізація виступає як ядро системної трансформації суспільства¹⁶. Втім, зазначимо, що цікаві думки, що були висловлені цими дослідниками нівелюються загальним теоретичним підходом: вони намагаються поєднати різноманітні соціологічні теорії (в т.ч. й модернізації) з концепцією пасіонарності відомого історика Льва Гумільова.

На сучасному етапі в осмисленні модернізації в російській літературі присутній й критичний підхід. Зокрема в теорії модернізації вбачають спосіб подолати комплекс „сучасного західного „провінціалізму”, який ігнорує інокультурний досвід і намагається видати свої національні або регіональні зразки за універсальні, загальнолюдські¹⁷. О.Панарін вважає, що теорія модернізації (не кажучи вже про конкретну модернізаційну політику) має антиісторичний характер. Логіка російського дослідника така: ця теорія ототожнює західну людину доби модерну з людиною як такою, відповідно, намагається впровадити цінності західної людини в цілому світі, що приводить до ціннісних, культурних, світоглядних конфліктів. Він пише: „Мова йде...не стільки про конфлікт цивілізацій, скільки про конфлікт модерну, монополізованого Заходом, з культурною і цивілізаційною спадщиною усього людства, з історією взагалі¹⁸. Дослідник не жалкує чорних фарб: „Не випадково модернізація і вестернізація знаменуються ефектами варварізації, морального здичавіння, всесвітньої кримінальної революції”, а далі зовсім збивається майже на проповідь: „Модерн, відмічений відвертою ненавистю і презирством до минулого, приречений на відлучення від майбутнього¹⁹ (втім, в інших місцях О.Панарін постулює концепцію кількох конкуруючих модернів, тим самим „реабілітуючи” модернізацію). Більше того, західний модернізаційний проект як спроба примусової вестернізації (в тій чи іншій мірі), на думку російського вченого, провалився, причиною чого став її гегемонізм.

Останні роки демонструють, що теоретичні аспекти модернізації продовжують привертати до себе увагу російських дослідників. В той же час, ще, мабуть, зарано говорити про сформування більш-менш чіткого образу концепту „модернізації” в російській історіографії.

Імперія та модернізація

Як вже було зазначено вище, в російській історіографії з'являються праці, присвячене не стільки теоретичним аспектам модернізації, скільки розгляду конкретно-історичного процесу за допомогою цього концепту. В таких студіях центральне місце займає питання співвідношення модернізації і імперських структур.

Якщо абстрагуватися від історичного наповнення праць російських дослідників, присвячених модернізації, і звернути уваги на їх ідеологічне наповнення, то часто мотивом до розгляду саме цієї проблематики є пошук особливого історичного шляху Росії (втім, це властиве й іншим національним історіографіям). Своєрідність цього шляху вбачається в поєднанні імперського способу управління (а за великим рахунком й імперського способу життя) і модернізації. При цьому проблема „імперія і модернізація” розглядається крізь призму діалектики взаємодії цих двох політик в їх суперечності.

Більшість російських дослідників (та й західних також) початок російської модернізації відносять до часів правління Петра I. В то й же час, по різному оцінюються тогочасні трансформаційні процеси. В.Алексєєв та І.Побережніков говорять про “феодальну” модернізацію, коли “широко використовуються зовнішньоекономічний примус для мобілізації трудових ресурсів, феодальні привілеї і монополії – для забезпечення економічної еліти необхідними виробничими ресурсами”²⁰. Крім того, вони її визначають як доіндустріальну модернізацію, відповідно, з середини 19 і до початку 20 століть відбувалась ранньоіндустріальна модернізація (тобто капіталістична).

Говорячи про початок модернізаційних процесів в Росії, О.Лейбович вважає, що не треба перебільшувати вслід за М.Вебером роль протестантизму в становленні капіталізму. При цьому він посилається на праці французького дослідника Р.Мандру, який показав наявність підприємницької ментальності як у протестантів, так і у католиків. В свою чергу, О.Лейбович стверджує: “Православ'я в такій же невеликій мірі перешкоджало підприємницькій моралі, як і католицизм”²¹. З іншого боку, російський дослідник вбачає труднощі російської модернізації в її парадоксальному характері: з одного боку, вона була спізнілою по відношенню до західноєвропейської модернізації, а з іншого – передчасною відносно становлення власних культурних передумов. Результатом петровських реформ став розкол російського суспільства, коли “можливі ініціатори модернізації розійшлися по

різним полюсам соціального миру, втративши спільну мову для взаєморозуміння”²². На мою думку, російській дослідник подає дещо спрощену картину суспільного конфлікту навколо модернізації. В цій картині, фактично, стверджується наявність “єдиної вірної” моделі модернізації, тоді як більш адекватним було б говорити про конфлікт різних модернізаційних версій, проектів в суспільстві. Інша справа, що російська політична культура не дозволяла синтезувати, на відміну від західноєвропейських держав, ці конфліктуючі проекти, і, відповідно, кооптувати опонуючих “ініціаторів модернізації”. Іншими словами, головним критерієм була не “модерність”, а “лояльність”.

Інший російський дослідник К. Зубков виділяє в дореволюційному періоді російської історії дві модернізації. Перша – експансіоністська, петровська – пов’язана переважно з державними заходами щодо захоплення і освоєння нових територій. Друга, яка розпочалася з реформ 1860-1870-х років, опинилася “в жорсткій залежності від швидкості і ефективності спонтанних ринкових взаємодій між територіями країни”²³. Початок другої модернізації ознаменувався відцентровими тенденціями, а також економічною автономізацією російських регіонів. Однак з 1880-х років, за правління Олександра III, на думку К. Зубкова, ці тенденції були переламані, чому сприяла урядова протекціоністська політика та інтенсивне будівництво залізниць (цей етап дослідник називає “власне модернізаційним”, тоді як попередній – “ліберальний”).

Політолог Сергій Медведев наполягає на запізненому характері російської модернізації. Зокрема, він вдало підмічає: “Росія – європеєць, який вічно запізнюється. Вона або пропускає основні події європейської історії доби модерну, такі як Відродження і Реформація, або бере участь в них з запізненням і не повністю, як це було Просвітництвом, атеїзмом, лібералізмом і демократією”²⁴.

Ще одним прикладом постулювання „запізнілості” є підхід О. Панарін, який розглядає модернізацію в Росії в рамках підходу „виклик-відповідь”. Зокрема, воєнний виклик Заходу в 17 столітті привів до воєнно-організаційної модернізації і домінуванням воєнної еліти, а техніко-економічний в 19 столітті – до промислової модернізації та домінування „командирів виробництв”²⁵.

В 2001 році видано цікаву працю С. Каспе, яка спеціально присвячена проблемі конфліктності у взаємовідносин імперії і модернізація. Конфлікт пояснюється загальним поглядом Каспе на природу цих явищ. Так, на його думку, продуктом модернізації

в політичній сфері є національна держава, в економіці – усунення диспропорцій в рівні розвитку центру та периферій. Обидва чинники ведуть до поширення відцентрових тенденцій в середині імперії. Щодо першого чинника С. Каспе пише: “Реабілітація локальних культур, яка відбувається в умовах модернізації, прагнення до отримання політичного виміру своєї самобутності, яке народжується, рано чи пізно або торкається локальної еліти, приводячи її до випадання за межі зони дії уніфікованих інститутів і стандартів, або тягне за собою формування локальних контреліт, що заперечують старий курс на мирне співіснування в рамках імперського простору як зрадницький по відношенню до свого народу”. І далі: “З іншого боку, результатом розповсюдження модернізаційних установок в центрі імперії актуалізується питання щодо прерогатив імперського ядра (“корінного народу”), включення етнічного критерію в число політично референтних і закриття для периферійних еліт каналу доступу в склад центральної – що радіально послаблює всю імперську конструкцію, роблячи її універсалізм фіктивним, і породжує невирішені політичні проблеми”²⁶.

Стосовно економічного чинника дослідник звертає увагу на те, що підвищення вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності, формування єдиного економічного простору та розширення міждержавних економічних зв'язків приводить до руйнування системи асиметричних відносин між імперським центром і периферією.

Симптоматично, що коли С. Каспе описує політичні та соціально-економічні процеси в Росії 18-першої половини 19 століть, він майже не використовує поняття „модернізація”, або його заміник „вестернізація”. Ці процеси змальовуються переважно скрізь призму конфлікту імперської політики і етнополітики (як головного продукту модернізації). Якщо ж говорити про загальну логіку російських модернізаційних процесів, то С. Карпе стверджує, що до середини 19 століття вони носили обмежено раціональний характер („раціоналізація системи державного управління і підготовка відповідного потребам цієї системи персоналу”). Мотивом до модернізації стала необхідність забезпечення воєнно-політичної конкурентноздатності Росії в порівнянні з Заходом. В той же час, на цьому етапі мав місце процес формування „людського модернізаційного ресурсу”, хоча й досить обмеженого в становому вимірі. Після досягнення критичної маси цього ресурсу, з середини 19 століття розпочина-

ється „модернізація зверху” і самого з цього часу вона набуває системного характеру. Ще однією новою рисою стало набуття модернізацією ціннісного характеру. Системність і аксіологічність разом дали акумулятивний ефект. С. Каспе наполягає, що період „великих реформ” був часом модернізаційного проекту, який мав підтримку широкою громадськістю і носив природний характер. Далі шляхи держави і суспільства знову розходяться.

Для вивчення українського модернізаційного процесу важливим є спостереження Каспе, що модернізаційні процеси другої половини 19 століття привалили до „політизації етнічності” і, відповідно, сфера національним відносин була поставлена під жорсткий імперський контроль, а етнокультурна уніфікація стала сприйматися як природний і необхідний елемент модернізації. Неспроможність вирішити цей конфлікт стало однією з головних причин краху російського модернізаційного проекту. Дослідник пише: „Перша спроба широкомасштабної модернізації завершилася зривом і тотальною системною кризою. Причини цього зриву – і в навздогінному характері модернізації, і в нерівномірності її розвитку в інших царинах соціального життя, і в зростаючій напрузі в імперській етнополітичній конструкції”²⁷.

Проблема „модернізація і імперія” в російській науковій літературі привертає особливе увагу дослідників. Концепт „модернізація” активно використовується дослідниками для відкриття нових ракурсів імперського періоду історії Росії. Плідність використання теорії модернізації підтверджує й те, що вона дозволяє органічно включати й дослідження національних рухів, яким не знаходилося мало місця при традиційних підходах до історії Російської імперії.

Модернізація в СРСР

В російській історіографії 1990-х років розгорнулися гострі дискусії щодо того, чи можна визначити політичні і економічні процеси в різні періоди радянської історії як модернізаційні. В цілому можна виділити дві позиції російських дослідників.

По-перше, відштовхуючись від погляду на модернізацію як на макроцивілізаційний процес переходу від аграрного суспільства до індустріального, від традиційного до сучасного, безперечно, можна стверджувати, що на певних етапах історії СРСР мав місце той чи інший варіант модернізації. Її визначають як радянську, соціалістичну, сталінську²⁸. Відповідно з цією точкою зору, теоретично рівноправними є методи модернізації – соціалістичний та капіталістичний. Російський дослідник В. Алексєєв зауважував:

“Модернізаційний процес сам по собі відносно незалежний від капіталізму та соціалізму, що, безперечно, не знімає питання про соціокультурну ціну використання “капіталістичних” або “соціокультурних” методів модернізації, а також про їх економічну та організаційну ефективність”²⁹.

В рамках цього підходу “модернізація” як така уявляється певною цивілізаційною цінністю зі знаком “плюс”, як поступальний рух. В той же час, дослідники не можуть ігнорувати трагічні сторінки радянської історії. Тому образ соціалістичної модернізації вимальовується за принципом “з одного боку, з другого боку”. Російські дослідники В. Алексєєв та І. Побержніков пишуть про СРСР: “...Країна йшла по шляху модернізації в руслі світового прогресу і немає ніяких засад відлучати її від цього, як роблять деякі політологи в сьогоднішній Росії та за кордоном. Інша справа, що модернізація насаджувалася зверху залізною диктатурою, форсувалися її темпи на шкоду якості процесу і здоров’ю нації”. І далі: “Експропріація дореволюційних носіїв модернізації нанесла тяжкі збитки не тільки їм, але й дуже сильно ускладнила цей процес, збільшила жертви радянської модернізації”³⁰.

Російські дослідники пропонують наступну періодизацію радянської модернізації. Перший період (1917 – середина 1920-х років) характеризується використати заділ капіталістичної модернізації для розгортання світової пролетарської революції. Другий період (середина 1920-х – перша половина 1950- років) – етап прискореної індустріалізації, політичної централізації та культурної революції. Третій період (середина 1950-х – кінець 1980-х років) зниження темпів модернізації та ерозія радянської системи³¹. В тексті дослідників спостерігаються ряд суперечностей в характеристиці перебігу радянської модернізації, особливо її третього етапу. Симптоматичним є наступний пасаж: “Третій період соціалістичного етапу російської революції відмічений **безумовними** (виділено мною – В.Г.) досягненнями на ниві модернізації. Однак для нього характерні втрата темпів і наростаюча відставання від розвинутих країн, викривлення модернізаційних цінностей”³².

Дослідник С. Медведєв також вважає, що радянську історія не можна розглядати як відхилення від “генеральної лінії європейської історії” або як ізольоване, локальне явище. Більше того, він стверджує, радянська доба стала кульмінацією модерну в Росії³³.

В свою чергу С. Каспе категорично стверджує, що „модернізаторська суть радянської влади і її імперська природа в рівній мірі незаперечні”, в той же час відзначає „при цьому важко піддаються концептуалізації в рамках єдиної моделі”³⁴. До речі, дослідник акцентує увагу на потужному модернізаційному імпульсі, що був закладений в марксизмі. Каспе змальовує радянську історію як балансування між модернізаторськими та імперськими полюсами політики, суперечності між якими врешті решт і привели до колапсу СРСР.

Друга позиція, яка побутує в російській історіографії, базується на тому, що модернізація, фактично, є однією з ознак капіталізму і передбачає впровадження ліберальних цінностей, входження в глобальні структури, реально функціонуючий ринок тощо. Відповідно, радянській проект є антиподом модернізації. Зокрема, згадає думку А. Ахієзера, який говорив про “антимодернізаційний вибух”, що стався в 1917 році. Різновидом цієї позиції є думка Л. Васильєва про “псевдомодернізацію” в СРСР.

За концепцією О. Панаріна, 1917 рік став рубіжним для ролі Росії в світових модернізаційних процесах. В дореволюційний період вона виступала як передавач модернізаційних імпульсів далі на Схід, однак протягом 20 століття ця роль була втрачена і в результаті Росія опинилася між двох потужних центрів модернізації – Західною Європою та Азіатсько-Тихоокеанським регіоном³⁵.

На думку К. Зубкова, радянська модернізація характеризувалася, в порівнянні з іншими модернізаційними хвилями, найбільшим ступенем державного втручання: “В силу цілого ряду чинників форсування процесу модернізації в цьому випадку збилося на крайні форми прямого, позаекономічного управління рухом ресурсних потоків”³⁶. Однак він вважає, що демонтаж “квазіліберальної” непівської економіки і насильницька реконструкція суспільства базувалися на досвіді попереднього модернізаційного етапу. Зазначимо, що про визначну роль держави в радянській модернізації пишуть і західні дослідники, однак при цьому вони акцентують увагу на те, що не був суто радянській феномен, оскільки між двома світовими війнами державні інституції перебирали на себе модернізаційний провід і в інших країнах, в тому числі й західноєвропейських. Однак, дійсно, СРСР чи не найбільше просунувся на цьому шляху. Тут варто привести слова американського дослідника Р. Купера, який писав: “Можна сказати, що в 1930-ті роки Радянський Союз не просто відповідав

загальним тенденціям, але був на передньому плані того експерименту по модернізації, в якому приймали участь як радикальні уряди, так і великі промислові компанії по всій Європі. Філософія, у відповідності з якою централізована влада є засобом модернізації, найкраще відображена в відомому ленінському гаслі: “Комунізм є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни”...Жодна країна не слідувала ідеї модернізації так послідовно і безжалісно, як Радянський Союз, і тому їм вдалося уникнути її найбільш катастрофічних наслідків”³⁷.

Судячи по сучасній російській літературі, розгляд модернізації радянського періоду перебуває ще в стадії свого становлення, як, очевидно, в російська історіографія СРСР в цілому. Тому відзначений вище поділ на дві прихильників і супротивників ідеї „радянської модернізації” (за невеликими виключеннями) говорить більше про політичні уподобання дослідників, ніж про ґрунтовні наукові дослідження, не говорячи про певну програму досліджень.

Модернізація після „холодної війни”

Огляд сучасної російської літератури про модернізацію був би неповний без розгляду думок щодо розгортання модернізаційних процесів в 1990- роках.

Цікавою є логіка С.Каспе, який звертає увагу, що модернізаційні імпульси середини 19 століття привели крахом імперії, відповідно сучасна російська модернізація, навпаки, розпочалася з розпаду імперських структур, що формує принципово нову ситуації, в т.ч. числі і для результативності модернізації³⁸. С.Медведєв змальовує процеси в Росії з кінця 1980-х років, як перехід від модерної до постмодерної парадигми³⁹.

Інші російські дослідники відмовляють сучасним російським процесам в статусі модернізації. Наприклад, О.Панарін вважає, що „ліберальна революція” 1990-х роках в Росії являла собою демодернізаційну хвилю і була за своєю суттю подібною до революції Хомейні в Ірані. Він пише: „Іранська революція „демонтувала” інфраструктуру просвітництва в країні в ім'я „мусульманських цінностей”; ліберальна революція в Росії демонтує її в ім'я принципів ринкової рентабельності і роздержавлення. Обидві крайнощі являють собою реакцію на попередні крайнощі: в першому випадку – на непомірну вестернізацію, яка не рахувалася з національними традиціями, в другому – на марнотратство етатизму, який не рахувався з економічною логікою. Однак обидві реактивні форми представляли собою,

скоріше, не нормальну „ступінь прогресу”, як це можна було б очікувати, керуючись постулатами лінійної теорії поступального розвитку, а форму колективної психопатології, яка нагадувала стресові реакції”⁴⁰.

Окремо, в російській історіографії варто виділити підхід, який розглядає проблему модернізації крізь призму конспірології. Цей погляд стверджує наявність певних сил на Заході, яке таємно (а інколи й відкрито) намагаються нав'язати Росії чужий і небезпечний для неї модернізаційний проект. Відзначимо, що інколи подібні тези постулюють й досить авторитетні дослідники. Наприклад, той же О. Панарін, занепокоєний занепадом морально-етичної сфери в Росії в зв'язку з проведенням ринкових реформ, пише: „Програма („західного політичного модерну” – В.Г.) всесвітньої модернізації, з якою виступає нове „велике” ліберальне вчення, означає фронтальний наступ на сферу цінностей, на високі мотиви в культурі, які підозрюють в тому, що вони є джерелом небезпечного політичного максималізму”⁴¹. Відповідно, Захід, на думку дослідника, намагається вестернізувати Росії, щоб закріпити її на другорядному плані. При цьому, він наполягає, що йде боротьба не проти традиціоналізму, а проти „конкуруючого модерну, який має бути знешкоджений і позбавлений творчого потенціалу”⁴².

Показовою є думка академіка РАН Олександра Чубар'яна стосовно впливу модернізації на Росію. Він писав: „...Прискорена модернізація в кінці XIX і на початку XX століття, а також зусилля радянських лідерів по уніфікації країни суттєво змінили політичну і культурну карту, але не змогли усунути глибоких відмінностей двох великих цивілізацій – Заходу і Сходу, різного світосприйняття і культурно-історичних традицій, які співіснували в Росії”⁴³.

Наприкінці розгляду російської літератури, присвяченої пострадянській модернізації, наведемо приклад „рощепленості” не тільки наукової думки, але й для ідеології сучасної російської політичної еліти. В оригінальному дослідженні Є. Плімака і І. Пантіна, присвяченому розгляду переплетінню революційних і реформістських течій в історії Росії, автори запитують: „Чи можливо змінити наздоганяючий шлях розвитку країни, по якому Росія рухалася впродовж трьох століть, розвиток сталим, адекватним, спрямованим не стільки на повернення колишньої воєнної потужності, скільки на органічний розвиток всього нашого суспільства і економіки?”⁴⁴. І все рівно, при відповіді на це питання, на перший план приводився аналіз зовнішніх, воєнно-

політичних перспектив та акцентування уваги на необхідності сильної і авторитетної (хоча й не авторитарної держави), а розвиток громадянського суспільства губиться на задньому плані. Тоді як саме суспільство повинно стати основним рушієм модернізацію.

Цю проблему досить чітко виразив директор Центру етнополітичних досліджень Інституту соціології РАН Еміль Паїн: „Коли Петро I проводив модернізацію країни „зверху”, він міг рубати голови стрільцям і стригти бороди боярам, оскільки спирався на суспільне уявлення про легітимність волі монарха. Сталін також міг проводити модернізацію „зверху” (зараз не йде мова про її результати), спираючись на силу репресивного апарату, народний страх, а ще більше – на повну закритість суспільства, яке не знало, що „так жити не можна”. Сьогодні ситуація інша: у влади немає дієвих інструментів для того, щоб вишикувати суспільство в шеренги і спрямувати їх по тому чи іншому шляхові”⁴⁵. Дослідник вважає, що існує загроза „відкату” народних мас від модернізаційного проекту. Однак йому вдається лише поставити проблему, оскільки шляхи її вирішення змальовані досить аморфно. Зокрема, він зводить вирішення до необхідності з боку еліти „раціонально” пояснювати народу переваги модернізації.

Не можна не відмітити „публіцистичний” характер застосування поняття „модернізації” щодо періоду після 1991 років, особливо в порівнянні з висвітленням імперського і радянського періодів (хоча б здавалося б мало бути навпаки). Концепт „модернізація” використовується як „фігура мови” або як елемент риторики, тоді як при висвітленні імперської історії його застосовують як дослідницький інструмент, а при розгляді радянського періоду, переважно як „ідеологічний” інструмент.

Підсумовуючи статтю, хотілося б відзначити, що активізація „модернізаційних студій” на пострадянському просторі, в тому числі й в Росії, була викликана намаганням віднайти національну особливість історичного поступу за допомогою широко розповсюдженої і відомої теорії. Відповідно, такий підхід приводить до парадоксальним наслідків. На це звернули увагу редактори часопису „Ab imperio”: „...Дивовижним чином, ствердження особливості окремо узятій національної історії часто є судженням апріорним і нормативним, яке не підтверджується порівняльним дослідженням”⁴⁶. В той же час відзначимо, що поняття такі як „модернізація” дають можливість „перекладати”

одні національні дискурси на „загальноісторичну мову”, вписувати окремо узяті національні історії в більш широкий історичний контекст.

¹ Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века. – М.: «Наука», 2000. – С.11-14.

² Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследований. Т.1. Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. СПб-М.-Берлин: «Европейский университет в Санкт-Петербурге», «Летний Сад», Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, б.п. – С.6.

³<http://history.tuad.nsk.ru/Author/Russ/L/LubarskijGJu/morfo/glava3.html>

Останній раз перевірялася 10 жовтня 2004 року.

⁴ Там само.

⁵ Медведев С. Россия в конце эпохи модерна: внешняя политика, безопасность, идентичность // Россия и Запад в новом тысячелетии. Между глобализацией и внутренней политикой. Б.м.: Европейский центр исследований по вопросам безопасности им.Дж.К.Маршалла, б.г. – С.45.

⁶ Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века. – М.: «Наука», 2000. – С.51.

⁷ Там само. – С.94.

⁸ Там само. – С.88-89.

⁹ Там само. – М.: «Наука», 2000. – С.95.

¹⁰ Панарин А.С. Политология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000. – С.423.

¹¹ Каспэ С. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С.15.

¹² Там само. – С.71.

¹³ Там само. – С.75.

¹⁴ Медведев С. Россия в конце эпохи модерна: внешняя политика, безопасность, идентичность // Россия и Запад в новом тысячелетии. Между глобализацией и внутренней политикой. Б.м.: Европейский центр исследований по вопросам безопасности им.Дж.К.Маршалла, б.г. – С.51.

¹⁵ Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века. – М.: «Наука», 2000. – С.103-128.

¹⁶ Нецадин А., Горин Н. Судьба России в современной цивилизации. – М.: Агентство «Инфомарт», 2003. – С.102.

¹⁷ Панарин А.С. Политология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000. – С.10.

¹⁸ Там само. – С.229.

¹⁹ Там само. – С.230.

²⁰ Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века. – М.: «Наука», 2000. – С.53.

²¹ Там само. – С.94.

²² Там само.

²³ Там само.– С.113.

²⁴ Медведев С. Россия в конце эпохи модерна: внешняя политика, безопасность, идентичность // Россия и Запад в новом тысячелетии. Между глобализацией и внутренней политикой. Б.м.: Европейский центр исследований по вопросам безопасности им.Дж.К.Маршалла, б.г. – С.42.

²⁵ Панарин А.С. Политология: Учебное пособие. – М.: Гардарика, 2000. – С.264.

²⁶ Каспэ С. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С.79-80.

²⁷ Там само. – С.181.

²⁸ Див. напр., Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века . – М.: «Наука», 2000.

²⁹ Опыт российских модернизаций века XVIII-XX. – М.: «Наука», 2000. – С.5.

³⁰ Там само.– С.69.

³¹ Там само.– С.66-67.

³² Там само. – С.69.

³³ Медведев С. Россия в конце эпохи модерна: внешняя политика, безопасность, идентичность // Россия и Запад в новом тысячелетии. Между глобализацией и внутренней политикой. Б.м.: Европейский центр исследований по вопросам безопасности им.Дж.К.Маршалла, б.г. – С.45.

³⁴ Каспэ С. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С.184.

³⁵ Панарин А.С. Политология: Учебное пособие. – М.: Гардарика, 2000. – С.370-371.

³⁶ Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века . – М.: «Наука», 2000. – С.117.

³⁷ Купер Р. Россия, Запад и глобальная цивилизация // Россия и Запад в новом тысячелетии. Между глобализацией и внутренней политикой. Б.м.: Европейский центр исследований по вопросам безопасности им.Дж.К.Маршалла, б.г. – С.20-21.

³⁸ Каспэ С. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С.199.

³⁹ Медведев С. Россия в конце эпохи модерна: внешняя политика, безопасность, идентичность // Россия и Запад в новом тысячелетии. Между глобализацией и внутренней политикой. Б.м.: Европейский центр исследований по вопросам безопасности им.Дж.К.Маршалла, б.г. – С.67.

⁴⁰ Панарин А.С. Политология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000. – С.20-21.

⁴¹ Там само. – С.144.

⁴² Там само. – С.386.

⁴³ Чубарьян А. Европа единая, но делимая. Русский евроцентризм: сущность и перспективы // Россия в глобальной политике. – Т.1 - №2, апрель-июнь 2003. – С.28.

⁴⁴ Плимак Е., Пантин И. Драма российских реформ и революций (сравнительно-политологический анализ). – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – С.29.

⁴⁵ Паин Э. Модернизация с дефектами // Независимая газета. 6 июля 2004.

⁴⁶ К читателю // Ab Imperio. Теория и история национализма и империи в постсоветском пространстве. – 2002 - №1. – С.11.